

МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИЙ ҲУДУДЛАРНИНГ АСОСИЙ ТОИФАЛАРИ ВА ТАСНИФЛАРИ

О. И. Абдуганиев

А. Мадрахимов

Фарғона давлат университети

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг асосий тоифалари ва таснифлари таҳлил қилинган бўлиб, уларни тоифаларини ўрганиш, таснифлаш ҳамда ягона тизимга бирлаштиришнинг илмий ва назарий асосларини кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, IUCN, барқарор ривожланиш, биологик ва ландшафт хилма-хиллиги, туризм, рекреация, экотизм.

КИРИШ

Ҳозирги кунда дунёнинг деярли барча мамлакатларида муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд(МЭТХ)лар тизими орқали табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш ғояси миллий анъаналар ва халқаро тажрибасини ўзлаштириш ҳисобига аста-секин такомиллашиб бормоқда. IUCN томонидан берилган маълумотларга кўра (2006) дунё миқёсида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг тоифаси ва турлари жуда хилма-хил бўлиб, ҳаттоки бир тоифадаги ва бир хил номланишдаги МЭТХларнинг ҳуқуқий мақоми ҳам айрим ҳолларда бир биридан кескин фарқ қилишини кузатилади.

Шунинг учун, МЭТХларини барча хусусиятларини қамраб оладиган ва мамлакатлар қонунчилигига тўлиқ мос келадиган таснифни ишлаб чиқиш долзарб масалалардан биридир. Бу борада табиатни ҳудудий муҳофаза қилиш соҳасидаги етакчи халқаро ташкилот - Табиатни муҳофаза қилиш халқаро уюшмаси (IUCN) томонидан МЭТХларни таснифлаш билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмоқда [3, 4].

МЭТХларни халқаро даражада бошқарувчи IUCN ташкилоти 1948 йилда ташкил этилган бўлиб, бугунги кунда унинг аъзолари 100 дан ортиқ давлат ва турли нодавлат ташкилотларда фаолият олиб бормоқда. IUCNнинг олти Комиссияси таркибида 10,000 дан ортиқ эксперт-кўнгилчилар ва ишчи гуруҳлар турли лойиҳалар доирасида бирлашган. Мазкур экспертларнинг иш фаолиятида алоҳида эътибор асосан, биологик хилма-хилликни ва турларнинг яшаш жойларини муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланишни бошқариш масалаларига қаратилган [26].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

МЭТХлар билан боғлиқ масалалар IUCN ташкил этилганидан буён асосий устувор йўналишлар қаторидан ўрин

олган. МЭТХлар бўйича Бутун Жаҳон Конгрессида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни режалаштириш ва таснифлаш ишларини бошқаришда IUCN етакчилик қилмоқда. Грецияда 1958 йилда Афина шаҳрида ўтказилган IUCNнинг олтинчи Бош Ассамблеясида табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш борасида тажриба алмашувини йўлга қўйиш мақсадида Миллий боғлар бўйича биринчи Ҳалқаро конференция ўтказиш тавсия этилган. Мазкур таклиф 1962 йилда АҚШнинг Сиэтл шаҳрида 1962 йил июл ойида амалга оширилган. МЭТХлар бўйича Ҳалқаро Конгресс томонидан ҳар 10 йилда ҳалқаро конференция ва амалий учрашувлар ташкил этилиб келинмоқда. Мазкур тадбирлар бутун дунё миқёсида қўриқхона фаолиятини назарий ва амалий жиҳатдан йўлга қўйилишига ҳамда МЭТХлар билан боғлиқ амалий ишларни тез ривожланишига кучли таъсир кўрсатди [26, 5, 6].

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

IUCNнинг олтинчи Бош Ассамблеясида БМТ томонидан дунё бўйича миллий боғлар ва МЭТХлар мақомига тенг кела оладиган муҳофаза этиладиган ҳудудларни рўйхатини тузиш таклифи берилган. Мазкур рўйхат биринчи мартда 1962 йилда IUCN томонидан нашр этилган. Ҳозирги кунда ҳам БМТнинг МЭТХлар бўйича рўйхати приоритет бўлиб, дунё бўйича МЭТХлар ва уларнинг тизими тўғрисида маълумот берувчи асосий манбаа ҳисобланади.

IUCN томонидан МЭТХлар бўйича ишлаб чиқилган тасниф жаҳон миқёсида тан олинган. Биринчи тасниф IUCN томонидан 1978 йилда, кейинги навбатда 1994 йилда ишлаб чиқилган. Ушбу таснифга мувофиқ, МЭТХларнинг олти асосий тоифаси ва иккита кичик тоифаси мавжуд (1-жадвал). Таъкидлаш жоизки, бу жадвалнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда, IUCN таснифи муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг давлатлар қонунчилиги бўйича амалга оширилган миллий таснифлардан сезиларли даражада фарқ қилади. Таснифларни тақослашда ёки амалиётга жорий этишда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларни ташкил этиш мақсади ва йўналишига, яъни амалий аспектига эътибор қаратилади: рекреация ва туризм, табиий ресурслардан барқарор фойдаланиш, анъанавий табиатдан фойдаланишни ва бошқалар [1, 2, 26].

Нуфузли халқаро ташкилотларнинг ҳисоботларида келтирилган материалларга кўра, сўнгги ўн йилликлар ичида қўриқланадиган ҳудудлар сони барқарор равишда кўпайиб бормоқда. Масалан, 1962 йилда уларнинг сони 9214, 1972 йилда - 16394, 1982 йилда - 27794, 1992 йилда - 48388 тани ташкил этган. МЭТХлар бўйича Конгресс маълумотларига кўра, 2003 йилга келиб дунёда 102102 та қўриқланадиган ҳудуд ташкил этилган бўлиб, уларнинг умумий майдони 18,8 миллион км² ташкил этган (БМТнинг 2003 йилдаги МЭТХлар бўйича рўйхати).

Ўтган йиллардаги МЭТХлар бўйича Конгресс томонидан берилган ҳисоботларда дунёда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар сони, тури ва тоифалари ҳам ошиб бормоқда. Масалан,

2005 йилнинг бошида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар бўйича Бутунжаҳон маълумотлар базасида 108786 та ҳудуд ва объектлар МЭТХ сифатида рўйхатдан ўтказилган. Уларнинг умумий майдони 20 миллион км²га ташкил этган. Ушбу ҳудудларнинг умумий майдони 2008 йилга келиб, 21 миллион км² дан зиёд майдонни қамраб олган ва 120000 дан зиёд МЭТХлар рўйхатдан ўтказилган.

Ҳар бир давлатнинг Муҳофаза этиладиган ҳудудлари дунё бўйича МЭТХлар тизимининг бир қисми ҳисобланади. Мазкур ҳудудларнинг ташкил этилиши дунё миқёсида табиий, экологик ва маданий аҳамиятга эга бўлган ва халқаро ташкилотлар томонидан эътироф этилган ҳудуд ва объектларни сақлаб қолишга эришилди. БМТнинг муҳофаза этиладиган ҳудудлар тўғрисидаги рўйхатига кўра (Deguignet M. United Nations List of Protected Areas, 2014), 2014 йилга келиб, МЭТХларнинг сони 209 мингдан ортиб кетганлигини кўришимиз мумкин. МЭТХлар эгаллаган майдон эса, 32 млн. км² дан ортиб кетган. Ер шарида қуруқликнинг 14%, дунё океанининг 3,41%и МЭТХ сифатида муҳофазага олинган. МЭТХларнинг сони ва эгаллаган майдонини 1962 йилга нисбатан тақослаганимизда, уларнинг сони 23 маротабага, майдони эса 8 маротаба ортганини кўришимиз мумкин (1-чизма).

МЭТХларнинг халқаро миқёсдаги тушунчаси ва категориялари Халқаро табиатни муҳофаза қилиш уюшмаси (IUCN) томонидан амалга оширилган бўлиб, қуйидагича таъриф берилган: муҳофаза этиладиган ҳудуд – бу биологик хилма-хилликни қўллаб-қувватлаш ҳамда табиий ресурслар ва улар билан боғлиқ маданият элементларини сақлаб қолиш учун мўлжалланган, бундай мақсадга хос бўлган қонуний ва маъмурий бошқарув тартибига бўйсунган қуруқлик ва/ёки денгиз қисми (IUCN, 1994). Халқаро табиатни муҳофаза қилиш уюшмаси (ХТМКУ) томонидан 1978 йилда МЭТХлар клацификациясини амалга оширган бўлиб, улар 6 катогорияга ажратилган. Шунингдек, МЭТХларнинг клацификацияси 1994 йилда такомиллаштирилган.

IUCN таснифидаги МЭТХларнинг IV-VI категорияларида турли кўринишдаги ҳўжалик фаолиятини кенг миқёсда амалга ошириш мумкин. Масалан, IUCN бўйича МЭТХларнинг функцияларидан қуйидаги амалий жиҳатларига эътибор қаратилган: туризм ва рекреация, табиий ресурслардан барқарор фойдаланиш, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини қўллаб қуватлаш ва бошқ. Халқаро ҳуқуқ нормалари бўйича IUCN классификацияда ва турли мамлакатларнинг миллий қонунчилигида МЭТХларнинг тушунчаси ҳамда категориялари ўртасида ўзаро боғлиқлик бўйича ҳам умумий фикрлар йўқ.

Масалан, А.С.Кротик бўйича дендрологик парк ва ботаника боғи II категорияга мансуб бўлса, давлат табиат буюртма кўрикхоналари IV категорияга киритилган. Ўз ўрнида Т.В.Ковалева дендрологик парк ва ботаника боғини V категорияга, федерал аҳамиятга эга бўлган буюртма кўрикхоналарини III ва IV категорияга, регионал аҳамиятга эга бўлганларини эса, IV ва V категорияга мансуб МЭТХ деб ҳисоблайди [6, 7].

1-жадвал

Халқаро табиатни муҳофаза қилиш уюшмасининг МЭТХлар бўйича клацификацияси [27].

Тонфаси	Функцияси
Ia. Қаттиқ муҳофаза қилинадиган табиий резерватлар (Strict nature reserve)	Ноёб ёки типик экотизимларни, геологик ёки геоморфологик объектларни ёки биологик турларни ўз ичига олган ер ва /ёки денгиз қисми бўлиб, улардан фойдаланишнинг асосий шакли илмий-тадқиқот фаолияти ва экологик мониторингни юритиш белгиланган.
Ib. Ёввойи табиатни сақлаб қолиш учун бошқариладиган муҳофаза ҳудудлари (Wilderness area)	Қуруқлик ва/ёки денгизнинг одамлар жойлашмаган ёки аҳоли томонидан кучсиз ўзлаштирилган катта кўламдаги қисми бўлиб, уни табиий ҳолатини сақлашни таъминлайдиган тартиб (режимни)ни ушлаб туради.
II. Миллий боғ (National park)	Қуруқлик ҳудуди ва денгиз акваториясининг муҳофаза қилинадиган қисми бўлиб, асосан экотизимларни муҳофаза қилиш ва рекреация учун ташкил қилинади. Қуйидаги функцияларни бажаради: А) Бугунги ва келажак авлодлар манфаати ҳисобга олган ҳолда бир ёки бир неча экотизимларнинг экологик яхлитлигини сақлаб қолиш; Б) табиатдан фойдаланиш ва бошқа фаолият турларига рухсат берилади, фақат миллий боғ режимига номувофик бўлганлари бундан мустасно. в) аҳолининг маънавий, илмий, маърифий, рекреацион ва сайёҳлик эҳтиёжларини қондириш ҳамда табиий муҳит ва маданий объектларни сақлаб қолиш мақсадларига мос келиши.
III. Табиий ёдгорликлари (Natural monument)	Ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган, эстетик жиҳатдан қийматга эга бўлган бир ёки бир неча табиий ёки табиий ва маданий объектларини ҳамда ўзига хос табиий объект ва жараёнларни сақлаб қолиш учун ташкил этилан муҳофаза ҳудуди ҳисобланади.
IV. Турлар яшаш жойларни тартибга солинадиган ҳудудлар (Habitat/species management area)	Асосан биологик турларни яшаш жойларни сақлаб қолиш ёки зарурий шароитини қўллаб қуватлаш учун муҳофаза қилинадиган ҳудудни (қуруқлик ва / ёки денгиз) тартибга солиш йўли билан ташкил этилади.
V. Муҳофаза этиладиган ландшафт/акваландшафт (Protected landscape/seascape)	Асосан ландшафт ёки денгиз акваториясини сақлаб қолиш ва рекреация учун ташкил этилади. Бундай ҳудудлар ўзига хос эстетик, экологик ва/ёки маданий характери ва кўпинча биологик хилма-хилликнинг юқори даражасига эга бўлганлиги билан ажралиб турадиган, инсон ва табиатнинг узок давом этган ўзаро таъсири доирасида шакланган ҳудудлар ҳисобланади.

<p>VI. Табиий ресурслардан фойдаланишни бошқариш учун мўлжалланган муҳофаза этиладиган ҳудудлар (Managed resource protected area)</p>	<p>Маҳаллий аҳолини эътиёжини қондириш учун табиий экотизмлардан барқарор фойдаланиш билан бир қаторда узок йиллар давомида биологик хилма-хилликни муҳофазасини таъминлаш мақсадида кам ўзгаришга учраган табиий комплексларда ташкил этилади.</p>
---	---

В.Н.Горбачев ва Н.А.Соболевлар ўз тадқиқотларида буюртма кўриқхоналари аҳамиятидан қаттиқ назар IV категорияга киритишган. Н.А.Соболев эса, табиат боғини V категорияга, табиат ёдгорликларини эса III ва IV категорияларга тенглаштиради. Б.Британияда турли категорияга ва мазмунга эга бўлган МЭТХлар ташкил этилган. МЭТХлардаги табиий учаскаларни нуфузи ва асосий функцияси бўйича 12 категорияга ажратиш мумкин. Лекин, 12 категорияни номланишидаги айнан ўхшашлик ва фарқлар фақат Б.Британияни Англия, Шотландия, Уэльс ва Шимолий Ирландия каби ҳудудий бўлинмалари бўйича кузатилади. Дунёда бундай турли-туманликка ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки, ҳалқаро даражадаги МЭТХларнинг тушунчаси бўйича турли-хил термин ва таърифлар жуда кўп бўлиб, уларнинг барчасидан фойдаланиб келинмоқда. Бундай хусусият амалиётда дунёнинг кўпгина мамлакатлари томонидан қўлланилади. Масалан, биргина Австралияда 50 хил номланишдаги МЭТХлар мавжуд [3, 4, 6, 7].

С.Лупачаева (2013) томонидан алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг умумий клацификацияси таклиф этилган. Мазкур клацификацияда МЭТХларнинг аҳамияти, муҳофаза қилиш ёки кўриқланиш даражаси, ташкил этиш структурасининг тури, муҳофаза қилиш режимининг хусусияти асос қилиб олинган. Шунингдек, Россия Федерациясининг Қонуни бўйича МЭТХларнинг тоифалари ва турларини ҳалқарор стандартларга мос келиши таҳлил қилинган.

С.Скибин (2015) Россия Федерацияси қонунчилиги бўйича МЭТХлар тушунчаси ва категорияларига аниқлик киритишга ҳаракат қилган бўлиб, тадқиқот ишида МЭТХларнинг тоифалари бўйича амалга оширилган таснифларни IUCN бўйича қиёсий таҳлилни амалга оширган. Олинган натижалар асосида МЭТХлар ва уларнинг буфер зоналаридан хўжалик мақсадида фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиққан.

Экологик хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш ёки биологик ва ландшафт хилма-хиллигини сақлаб қолиш муайян ҳудудлардаги ландшафтларни муҳофаза қилиш ҳамда уларни ресурсларини қайта тиклаш орқали амалга оширилмоқда. Чунки, муҳофазага олинган ҳудудлар нафақат ўзлари жойлашган ландшафтларнинг ноёб хусусиятларини сақлаб қолиш ва ресурсларини тиклаш, балки бутун минтақада иқтисодий, ижтимоий ва экологик барқарорлигини таъминлаш имконини беради. Бу вазифани бажариш учун эса, туман, вилоят ёки республика миқёсида экологик районлаштириш олиб борилмоқда.

ХУЛОСА

МЭТХлар турли вазифаларни (мухит яратувчи, ресурс сақловчи, объектни химоя қилувчи, туристик, рекреация, ахборот ва бошқ.) бажариш хусусиятига эга. Бу хусусиятлар бир-бири билан узвий боғланган ҳамда бир-бирини тўлдиради. Шунинг учун, МЭТХлар тизимида уларнинг тоифалари ёки турлари қанчалик тўлиқ иштирок этса, минтақада шаклланган мақсадли экологик мувозанатни узоқ йиллар давомида сақлаб туриш ҳамда улардан фойдаланиш учун қулай имконият яратилади. МЭТХларни ландшафтларни оптималлаштириш ёки улардан фойдаланиш мақсадида баҳолашда бу вазифалар ичидан энг муҳимини танлаб олиш катта аҳамиятга эгадир. Демак, МЭТХларга экотизим, агротизим ва урботизимлар билан биргаликда ягона тизимда регулятор, яъни тартибга келтирувчи сифатида қараш муҳимдир. Турли вазифаларни бажарувчи МЭТХларни ижтимоий-иқтисодий ва экологик жиҳатдан баҳолаш анча мураккаб ишдир. Шунинг учун, МЭТХларни тушунчаси ва тоифаларини аниқлаш ҳамда таснифлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Турли йилларда чоп этилган адабиётларда, халқаро конвенцияларда, қабул қилинган давлат қонунларида ва муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг турли таснифларида умумий ўхшашлик бўлса-да, уларда ўзига хосликлар ҳамда фарқлар ҳам кузатилади. Бу фарқлар МЭТХларни тоифаларга ёки гуруҳларга ажратишда фойдаланилган тамойилларга ҳамда ҳар бир давлатнинг миллий қонунчилигидан келиб чиққан. Шунинг учун, МЭТХлар туғрисидаги қонун ёки таснифларни бирон бир мамлакатга ёки минтақага тўғридан тўғри тадбиқ этиб бўлмайди. МЭТХларнинг тушунчасини аниқлашда, уларни категорияларга ажратишда ҳамда классификациясида халқаро тажрибаларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, улар иқтисодий ва экологик манфаатлар бирлигини таъминлашга йўналтирилган муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг ягона экологик тизими(экологик каркас)ни яратиш имконини беради.

REFERENCES

1. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Geoecological and Farm Stress Level (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 169-174.
2. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Changes in the Natural Composition of the Land Fund and Its Protection (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 165-168.
3. Ismoilovich, A. Y., & Erkinovich, M. A. (2022). THE USE OF HYDRONICS IN THE STUDY OF CHANGES OCCURRING IN THE PROCESS OF WATER USE. *PEDAGOGS jurnali*, 10(1), 148-154.
4. Isomiddinovich, A. O. (2018). Comparative analysis of the protected natural territories of the Republic of Uzbekistan and the international Union of nature protection. *European science review*, (9-10-1), 67-70.

5. Isomiddinovich, A. O., & Yigitaliyevich, X. R. (2021). Territorial Structure and Stability of Ecological Framework. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 29(2), 462-467.
6. Олимжон Исомиддинович Абдуғаниев, Турсуной Дилмуродовна Комилова, & Мухаммадусуф Темурхон Ўғли Мухториддинов (2022). УРБАНИЗАЦИЯЛАШГАН ХУДУДЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ОЛАТИНИ БАҲОЛАШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕТОДЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 757-765.
7. Абдуғаниев, О. И. (2022). ЛАНДШАФТ ВА БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИКНИ ГАТ-ТАХЛИЛ АСОСИДА БАҲОЛАШ. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(1), 53-58.
8. Равшан Топволдиевич Пирназаров, & Тоҳирбек Салим Ўғли Собиров (2022). ИҚЛИМ ЎЗГАРИШ ШАРОИТИДА СУВГА БЎЛГАН ТАЛАБЧАНЛИКНИНГ ОРТИШИ ВА УНИНГ ЕЧИМЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 404-408.
9. Абдувалиев, А. Х., & Парпиева, Г. М. (2022). ФАРҶОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИНИНГ ЕР БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИ ВА УНИНГ АҲОЛИ ЗИЧЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 1174-1183.
10. Abduvaliyev, N. A. A., Hamdamova, F. A. Q., & Eraliyev, Z. Z. Q. (2021). LANDSHAFT OMILI ASOSIDA AHOLI HUDUDIY TAKRIBINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 1219-1223.
11. Холиков, Р., & Қўчқаров, О. (2021, August). BASIC PRINCIPLES OF URBANEKOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1326>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).
12. Холіков, Р., & Қо‘чқаров, О. (2021, July). BASIC PRINCIPLES OF URBANEKOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT. In *Конференци*.
13. Muhitdinov, I. (2022). O'ZBEKISTONNING KO'LLARI VA SUV OMBORLARI. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(2), 261-263.
14. Zarifjon o'g'li, M. Z., & Ihtiyorjon o'g'li, M. I. (2022). FARGONA VODIYSINING IQLIMI VA YOGINLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 2(1), 49-52.
15. Mamatisakov, J. J. O. G. L., & Muhitdinov, I. I. O. G. L. (2021). PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE PROTECTED NATURAL AREAS OF FERGANA REGION. *Scientific progress*, 2(3), 986-989.
16. Topvoldievich, P. R., & Ugli, M. I. I. Hydrological Description of Some Small Mountain Rivers in the Fergana Valley. *JournalNX*, 6(12), 264-267.

17. Jahongirmirzo Jamoliddin, O. G. (2021). 'Li Mamatisakov, Ilhomjon Ihtiyorjon O 'G 'Li Muhitdinov, Ablazbek Erkinjon Ogli Madraximov PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TOURISM IN FERGANA REGION. *Scientific progress*, 8.
18. Khikmatov Bekzod Fazliddinovich, & Pirnazarov Ravshan Topvoldievich (2018). Calculation of the outbreak discharges through a closure channel with trapezoid shape of cross-section. *European science review*, (7-8), 51-53.
19. Равшан Топволдиевич Пирназаров, & Тоҳирбек Салим Ўғли Собиров (2022). ИҚЛИМ ЎЗГАРИШ ШАРОИТИДА СУВГА БЎЛГАН ТАЛАБЧАНЛИКНИНГ ОРТИШИ ВА УНИНГ ЕЧИМЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 404-408.
20. Mahkamov, E. (2021, August). GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF MEDICAL PLANTS OF THE FERGANA VALLEY, RECREATION POSSIBILITIES AND GEOECOLOGICAL ASPECTS OF THEIR PROTECTION: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1414>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).
21. Elyorjon G'ayratovich Mahkamov, & Dilafruz Baxromjon Qizi Karimqulova (2021). EKOTURISTIK MARSHRUTLAR VA ULARNI ISHLAB CHIQUISH USULLARI. *Academic research in educational sciences*, 2 (12), 1137-1140.
22. Dekhkanbaeva, M. N. (2022). Prospects Of Tourism Development In Uzbekistan. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 95-99.
23. Хамидов, А. А., & Дехканбаева, М. Н. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ БИОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ. *Academic research in educational sciences*, 3(5), 881-886.
24. Dehkanbayeva, M. N. (2019). TERRITORIAL LOCATION AND FUNCTION OF SACRED LANDSCAPES (FERGANA REGION). *Экономика и социум*, (11), 919-921.
25. Muhitdinov, I. I. (2021). Kichik tog'daryolari oqiminig shakllanishida meteorologik omllarning roli (Farg'ona vodiysining janubiy qismi misolida). *magistrlik dissertatsiyasi.- Farg'ona*, 87.
26. Deguignet M., Juffe-Bignoli D., Harrison J., MacSharry B., Burgess N., Kingston N., (2014) Liste des Nations Unies des Aires Protégées 2014. UNEP-WCMC: Cambridge, UK.
27. IUCN (2007). Connectivity conservation. International experience in planning, establishment and management of biodiversity corridors. Gland, Switzerland: IUCN. 18 p.